

LES CONDICIONS DE VIDA DE LA POBLACIÓ VELLA DE LA REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA

Antoni Salvadó Nayach

PRESENTACIÓ

En aquesta comunicació exposarem les principals conclusions de la investigació sobre els hàbits de vida de la població vella de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, realitzada a partir de les dades de l'Enquesta Metropolitana en la seva edició del 1990.¹ Essencialment, es tractava de veure fins a quin punt els modes de vida de la gent gran divergeixen de la població adulta i, al mateix temps, mirar de donar pistes per interpretar aquestes diferències.

Per realitzar aquesta tasca, l'Enquesta Metropolitana presentava nombrosos avantatges però també alguns inconvenients. Entre els primers s'hi compta disposar de dades referides als anys 1986 i 1990, en bona mesura comparables. Un altre avantatge clar serà l'amplitud d'un qüestionari de l'enquesta que abraça una gran varietat de qüestions referides al dia a dia dels entrevistats i permet, per tant, una aproximació en termes de modes o condicions de vida.

Els inconvenients, per contra, es desprenen del fet de no estar treballant amb una enquesta específicament dirigida al col·lectiu de població vella sinó amb una enquesta de caire general. Així, de la mostra total de l'enquesta (5.071 casos), nosaltres ens hem quedat reduïts a un grup de 1.296. D'aquests casos la major part corresponen a la ciutat de Barcelona, òbviament per la major densitat de població de la Ciutat Comtal, però també pel fet de ser un municipi bastant més envellit que la resta de la Regió Metropolitana.

1. SALVADO, A. *Les condicions de vida de la població vella de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Barcelona.: Institut d'Estudis Metropolitans, 1993.

PRINCIPALS CONCLUSIONS DE LA INVESTIGACIÓ

Què significa ser vell? Qui ho és i per què? Evidentment l'accepció de vellesa socialment més estesa és la que es refereix als aspectes purament físics: és vell qui té molts anys. Nosaltres partirem, però, d'una accepció de la vellesa com a categoria socialment construïda a partir d'un feix de característiques que li són assignades en un moment donat. Hi hauria, per tant, un estereotip de vellesa socialment construït que coincidiria en gran mesura amb el perfil que hem traçat en el present monogràfic i que mostraria que la població vella de la Regió Metropolitana té unes formes de vida que difereixen substancialment de les de la població adulta. El que no sembla tan clar és com ha de ser interpretada aquesta diferència de modes de vida.

Un plantejament avui en dia en expansió diria que els modes de vida de la gent gran no són més limitats que els de la població adulta, sinó simplement diferents. Des d'aquesta perspectiva es destacarien les potencialitats que suposa el gran nombre d'hores disponibles que impliquen la vellesa gràcies al deslliurament de les obligacions laborals i familiars. Això permetria als vells subsistir una identitat adulta definida per treball, per una altra basada en l'oci i les relacions personals.

Si ens atenem a les dades obtingudes per l'Enquesta Metropolitana, haurem de qüestionar-nos la validesa d'aquest plantejament: per una banda, és evident que els modes de vida de la població vella no es poden definir en funció de la seva posició en el món del treball; ara bé, tampoc sembla que aquesta pèrdua d'identitat laboral quedi substituïda per unes formes de vida alternatives basades en unes relacions socials o unes activitats d'oci especialment actives. Ben al contrari, cada cop sembla més clar que són precisament els segments de població més lligats al món laboral els que presenten una vida social, cultural i associativa més intensa. En canvi, els sectors exclosos del mercat de treball -dels quals els vells constitueixen un cas paradigmàtic- són els que presenten uns hàbits relacionals i d'oci més limitats.

Un repàs als principals aspectes que hem tractat en el present volum ens pot mostrar fins a quin punt les formes de vida de la població vella es dibuixen "en negatiu" respecte la resta de la població, més que no pas com un tipus de vida alternatiu.

En primer lloc, la vellesa no possibilita una activitat productiva alternativa adaptada a la capacitat física de la gent gran, sinó que significa simplement un procés d'exclusió reglada del mercat de treball tradicional. La tendència durant les darreres dècades sembla ser l'avançament de l'edat de jubilació, de tal manera que a partir dels cinquanta-cinc anys el percentatge de població exclosa del mercat de treball ja és força significatiu (una tercera part dels homes), i a partir dels seixanta-cinc anys ja és pràcticament total.

Cal tenir present que el món laboral no és simplement una font de recursos de subsistència, sinó també un àmbit social d'interacció i, com a tal, vertebrador

d'unes xarxes de relacions socials. La pèrdua dels referents laborals amb la jubilació sembla implicar també la pèrdua d'uns referents relacionals que difícilment trobaran substitut. En el nostre cas, per exemple, no hem apreciat processos de reconstitució de noves xarxes relacionals amb la vellesa que vagin més enllà de la família. En definitiva, estariem parlant d'un procés de replegament cap a la privacitat i cap als àmbits més immediats, tant espacials (la pròpia llar, l'escala, el barri) com relacionals (familiars, veïns).

Una cosa similar podem dir de les relacions socials reglades en un context associatiu: escassament una tercera part de la població vella pertany a alguna associació, la pràctica totalitat dels quals entra en aquesta categoria només pel fet d'estar inscrit en un casals d'avis. Cal tenir present que aquesta mena d'associacions no agrupa individus en funció d'unes inquietuds, aficions o pel simple fet de tenir una xarxa d'amics determinada, sinó que més aviat operen com un àmbit de recollida, assistència i control de la gent gran.

Per altra banda tampoc no resulta massa sostenible el plantejament de la vellesa com a paradigma de la societat de l'oci: el lleure dels vells no és un lleure alternatiu format per activitats específiques que no realitzi la resta de la població. Més aviat caldria dir que la gent gran veu limitat el seu lleure a una petita part del ventall de possibilitats d'oci que caracteritza la població adulta. Concretament, una petita part d'activitats definides per quatre característiques: oci passiu, barat, reclòs a la llar i amb escassa càrrega relacional. L'exemple paradigmàtic en serà sens dubte la televisió.

Pel que portem dit fins ara sembla clar que un dels trets que més clarament definirien la població vella de l'Àrea Metropolitana de Barcelona seria l'aïllament; aïllament social, cultural i relacional, però també aïllament territorial: la població vella es caracteritza sobretot pel tancament en el seu espai físic més immediat (el seu barri o, com a molt, el seu municipi). Indicadors d'aquesta sedentarietat serien la manca de desplaçaments per relacionar-se, realitzar compres o activitats de lleure, un fort arrelament al propi barri i una valoració altament positiva d'aquest, que contrasten amb la infrautilització i la valoració força més escèptica del centre metropolità barceloní.

En definitiva, a partir de les dades del present monogràfic creiem que la vellesa no pot definir-se per uns trets alternatius a l'edat adulta, sinó que ha de ser entesa en una lògica de privació i exclusió dels trets característics d'aquesta: en primer lloc, òbviament, privació del treball, però també privació de determinades formes d'oci i de consum, de l'espai i de les xarxes de sociabilitat. En definitiva, cada cop sembla més clar que estar dins el món laboral no és un obstacle per tenir una vida social intensa, sinó més aviat una pre-condició per a aquesta. Lluny de les societats històricament gerontocràtiques en què fer-se vell significava adquirir poder i valoració social, sembla clar que la societat actual es caracteritza pel seu caire essencialment adultocràtic.

Com s'ha d'analitzar la situació d'exclusió que caracteritza la gent gran de la nostra societat? Un exemple típic: com s'ha d'interpretar el fet que les persones velles restin excloses d'un seguit d'activitats de lleure altament mercantilitzades? Per una banda, sembla clar que hi juga un paper important la limitació d'ingressos que suposa l'actual sistema de pensions. Segons aquesta lògica la privació social del vells seria un procés equivalent, per exemple, al dels aturats: viuríem en una societat que ofereix a tothom les mateixes temptacions, però que limita clarament les possibilitats de determinats col·lectius. Ara bé, sembla evident que no es tracta només d'una limitació de recursos, sinó també d'hàbits diferents que es corresponen a generacions socialitzades en contextos igualment diferents. En aquesta segona línia diríem que la gent gran no ha triat una societat de consum que no és la seva, sinó que aquesta els ha vingut imposada pels modes de vida de generacions més joves, modes de vida que, de fet, no comparteixen.

Amb aquestes dues possibilitats d'explicació allò que es pretén il·lustrar és l'oposició entre dos models clàssics per explicar les diferències entre grups d'edat: allò que s'ha anomenat "l'efecte cicle vital" enfront del que es coneix com "efecte cohort".

Segons l'efecte "cicle vital" podríem explicar l'exclusió de la població vella d'uns determinats modes de vida en funció del procés d'envelliment en si mateix, entès aquest com una mena de trajectòria "degenerativa": a mesura que avança l'edat de l'individu aniria perdent part de la seva identitat social (del treball a la jubilació; dels amics a la solitud; de l'obertura al món al tancament a la llar; de l'oci a la rutina; etc.).

En canvi, si atenem a l'efecte "cohort" mirarem d'explicar els diferents modes de vida de la població vella com a conseqüència d'una socialització i uns hàbits històricament diferents. En aquesta lògica no és necessari que els modes de vida dels vells hagin sofert un procés degeneratiu amb l'edat; la gent gran pot continuar amb els hàbits que ha tingut tota la seva vida, ja que són aquests els que xoquen amb els de la població que avui és adulta. No es tracta aquí d'apostar per la major capacitat explicativa d'un i altre efecte; és prou evident que tots dos apareixen combinats en una realitat social concreta i que, de fet, resulten ben difícils de destriar, sobretot en enquestes transversals com la que hem explotat en el present volum. Això implica, per exemple, que quedarà irresolt el dubte sobre si les cohorts avui joves o adultes podran afrontar la vellesa amb una major capacitat d'adaptació als nous estàndards de vida que en aquell moment s'imposaran o bé si cauran en el marcat desfasament que el 1990 patia la gent gran respecte els models de vida de les generacions més joves.

A nivell purament hipotètic, en el cas del nostre col·lectiu de població vella, l'efecte cohort sembla tenir una importància central: la societat catalana ha sofert durant les darreres dècades un procés de modernització econòmica i social molt accelerat que ha trencat bruscament amb un model de societat fortament tradicional en el qual havia estat educada la població que avui és vella. En aquestes societats tradicionals la gent gran acumulava la possessió de béns i

sabers d'utilitat col·lectiva, fet que els donava un cert paper social i uns mitjans de control sobre el seu entorn. La vellesa podia ser considerada paradigma de saviesa per la simple raó que el cos de coneixements disponibles era clarament acumulable i difícilment podia quedar desfasat en l'espai d'una generació.

El paper que en aquesta societat tradicional tenia la població vella no té gran cosa a veure amb el paper que en les societats actuals se'ls reserva. Avui, la dinàmica d'innovació productiva ha portat un ritme creixent de canvis dels modes de vida a nivells tan diversos com els hàbits de lleure, les exigències de l'aparell productiu a la mà d'obra o les fórmules de relacions personals. El procés de modernització accelerada que ha sofert el nostre país ha portat els hàbits i coneixements dels nostres vells a una situació d'obsolescència forçada. Dels diferents aspectes que hem tractat en el present informe, n'hi ha alguns en què l'efecte d'aquest procés es deixa veure clarament.

En primer lloc tenim la qüestió dels estocs educatius de la població vella i, en general, tot el que fa referència al seu capital cultural. Al llarg de l'informe hem pogut apreciar les marcades diferències existents entre els nivells de formació de les cohorts més joves i els de les més velles. Aquest impressionant contrast s'explica pel ràpid procés d'inflació de titulacions i qualificacions que s'ha produït en el nostre país durant les darreres dècades, el qual exigeix cada cop un nivell més elevat de formació per cobrir una posició social donada. Si aquesta dinàmica arriba a provocar l'obsolescència educativa en qüestió de poques dècades, podem imaginar-nos la situació en què es troba la gent gran que en bona part ni tan sols va tenir accés al sistema educatiu i que va ser socialitzada en un entorn que no podia preveure que la capacitat per adaptar-se als canvis constants arribés a ser un requisit imprescindible per ser funcional al sistema socioeconòmic.

Un altre indicador del fort pes que té l'efecte generacional per explicar el desfasament de la població vella serà l'estructura socioprofessional que caracteritzava la població vella quan aquesta encara estava ocupada. Com hem vist, la immensa majoria de la gent gran de la Regió Metropolitana es caracteritzava per la seva extracció obrera, amb un pes molt important dels obrers no qualificats. Es tracta d'una generació, en bona part, de procedència agrària que ha proveït de força de treball a un model industrial tradicionalment més intensiu en mà d'obra poc qualificada que no pas en inversió tecnològica. Això ha configurat una estructura social molt polaritzada, amb una escassa presència de capes mitjanes tècniques i amb un fort pes de les categories socioeconòmiques baixes. Quan aquest model industrial tradicional ha iniciat la seva forçada reconversió cap a la innovació tecnològica, i la requalificació de la mà d'obra ha hagut de deixar "fora de joc" tota una generació d'obers massa grans per ser requalificats, a aquests no els ha quedat més camí que la jubilació anticipada.

El fort pes que tenen les categories baixes en l'estructura social de la població vella de la Regió Metropolitana de Barcelona fa que el tret distintiu d'aquests estrats socials acabin per "tenyir" el conjunt del col·lectiu de població vella. En

aquest punt, però, es fa necessari introduir més matisacions: cap grup d'edat és socialment homogeni i, per tant, reduir les peculiaritats dels diferents segments que el componen al comportament modal de la major part dels seus individus sempre serà enganyós. En el nostre cas cal remarcar que hi ha col·lectius de població vella que no s'adapten al perfil modal de vellesa que hem anat delimitant fins ara. Per tant, si acceptem que la condició de vellesa es defineix segons l'adaptació dels individus a un determinat estereotip, haurem de concloure que, socialment, hi ha vells més vells que altres.

Un primer factor de diferenciació interna del col·lectiu de població vella és, òbviament, l'edat. En efecte, en molts aspectes la població del segment més jove dels qui aquí hem considerat vells (essencialment els qui tenen seixanta i setanta anys) presenta característiques similars a la població adulta dels segments d'edat immediatament anteriors. Per tant, resulta obvi que l'edat que aquí hem triat per delimitar el col·lectiu de vells (seixanta anys) no és cap mena de frontera màgica que separa l'esplendor de la precarietat, sinó que constitueix un tall modalment significatiu en un *continuum* d'envelliment. Tot i això, quan afirmem que dins el col·lectiu de població vella hi ha diferències molt importants, no ens referim tant a les diferències entre joves-vells i vells-vells, com al fet que, tenint una mateixa edat física, dos individus poden tenir una edat social molt diferent en funció de factors com el seu sexe, la seva procedència social, el seu nivell formatiu o l'entorn familiar en que resideix.

D'aquest seguit de factors que configuren diferents maneres de viure la vellesa, el sexe té una importància clau. De fet, el concepte mateix de vellesa entesa com exclusió del món del treball resulta altament problemàtic en el cas de les dones, especialment les dones d'una certa edat que en la seva major part no han estat mai dins del mercat de treball reglat. Com se sap, l'àmbit tradicional d'activitat femenina ha estat el treball domèstic dins la llar, treball que es caracteritza entre altres coses pel seu caire totalment desregularitzat: en el treball domèstic no hi ha horaris, ni dies festius, ni vacances, ni tampoc edat reglada de jubilació. En el present informe hem pogut comprovar que gairebé cap mestressa de casa no es "jubila" fins que la seva situació física els impedeix de continuar realitzant les tasques domèstiques, circumstància que es veu agreujada pel fet que bona part de les dones que han treballat en el mercat laboral esdevenen mestresses de casa en jubilar-se. Per tant, l'associació entre "ser vell" i deixar de treballar és, per dir-ho d'alguna manera, una veritat a mitges en tant que es compleix només per a menys de la meitat de la població vella. Si aquesta "veritat a mitges" es presenta com una obvietat és només perquè el nostre sentit comú col·lectiu no conceptualitza el treball domèstic pròpiament com un "treball".

L'altre element definidor de les condicions de vida de les dones velles és la solitud. Un primer factor que explica el caire essencialment femení de la solitud anciana és òbviament que les dones viuen més anys i que, per tant, hi ha moltes més dones vídues que homes vidus. Ara bé, el que aquí volem remarcar és que la solitud de les dones velles no es pot explicar únicament per aquest factor biològic: quan atenem a les proporcions de vidus i vídues que viuen sols i soles, ens

adonem que hi ha una tendència (diguem-en "cultural") a permetre que les dones vídues visquin soles més que no pas els homes vidus. Així, la solitud de les dones velles s'explica tant per raons biològiques com pels convencionalismes socials que s'amaguen rera la divisió sexual del treball.

En el cas de les dones velles, l'exclusió del mercat de treball i la solitud familiar es combinen provocant situacions de marcat empobriment: en tant que tradicionalment excloses del mercat de treball, les dones tenen un nivell de renda inferior a la mitjana de la població vella.

Tot i que el cas de les dones velles i soles tal vegada sigui el més clar, el tipus de medi familiar on viu condiciona els modes de vida de la totalitat de la població vella. A part dels qui viuen sols, podem distingir dues possibilitats més en l'entorn familiar de la població vella.

En primer lloc, tindríem aquells casos en què la població vella està acollida per algun dels seus fills. Aquesta fórmula té una llarga tradició en el nostre país com a forma residual de les llars troncales, però ha esdevingut clarament minoritària durant les darreres dècades. Tot i això, cal tenir present que, segons les nostres dades, la implantació d'aquest tipus de llars no ha disminuït des del 1986 ençà. En general, l'acolliment dels pares vells per part dels fills es circumscriu als darrers anys de la vida dels ancians (sobretot a partir del vuitanta anys), quan la seva salut fa absolutament impossible que continuïn vivint sols.

L'altra possibilitat és que la persona vella encara visqui amb la seva parella. En aquest cas normalment es tractarà dels vells més "joves" que encara estan dins del mercat de treball o bé s'han jubilat recentment i, per tant, gaudeixen d'un nivell de vida bastant digne. Si en el present monogràfic hem detectat alguna modificació clara dels cicles familiars en relació a la població vella, aquest canvi es dona sens dubte en aquest darrer tipus de llars. Ens referim al procés d'endarreriment creixent de l'edat en què els fills abandonen la llar paterna. Concretament, el 1990 una tercera part de les llars encapçalades per majors de seixanta anys contenien algun fill, percentatge que pràcticament dobla el de 1986. En definitiva, sembla clar que el pas que suposa independitzar-se es retarda cada cop més, amb la qual cosa es comença a convertir en un fenomen habitual la convivència de fills madurs en llars encapçalades pels seus pares vells.

En aquests dos darrers tipus de llars en què conviuen individus de diverses generacions es planteja l'etern problema dels fluxos econòmics entre una generació i altra. Aquest és un tema complex en el qual sembla difícil arribar a conclusions clares.

Per una banda, la posició de caps de família que normalment assumeixen les persones velles sembla sustentat-se en el fet que aporten la major part dels ingressos de la seva llar. Això ens podria fer pensar que la presència de fills adults en aquestes llars pot acabar esdevenint una pesada càrrega per a

l'economia familiar dels jubilats, similar a la que han de suportar els caps de família adults.

Per altra banda, però, també sembla clar que la major part dels fills que viuen a casa dels seus pares vells aporten una part gens menyspreable dels ingressos familiars. De fet, a les llars encapçalades per gent gran, l'única manera de mantenir una renda familiar mínimament digna sembla ser la presència d'algun salari que complementi les pensions dels caps de família vells, salaris que en molts casos només poden provenir dels fills.

Fins ara hem estat referint alguns factors que determinen que les condicions de la vellesa siguin unes o unes altres; dit d'una altra manera, que un vell sigui socialment més o menys vell. De tot aquest seguit de factors n'hi ha un d'especialment significatiu i que per aquesta raó hem reservat per finalitzar aquestes conclusions: la categoria socioeconòmica a què es pertany. Ja hem assenyalat anteriorment que el perfil global del conjunt de la població vella de la Regió Metropolitana queda molt marcat pel fort pes modal que tenen els vells de categories baixes. Això amagaria les peculiaritats d'aquells vells (clarament minoritaris) que pertanyen a categories mitjanes a altes i que, com hem pogut anar comprovant al llarg del present volum, tenen modes de vida que divergeixen considerablement dels vells d'estrats socials inferiors. Podem dir que, en gairebé tots els aspectes considerats en aquest volum, els vells de categories baixes són "sociològicament més vells" que els de categories mitjanes i, al seu torn, aquests ho són més que els de categories altes. Podem repassar un seguit d'esferes de la vida quotidiana en que això queda prou reflectit: els vells de categories baixes són exclosos abans del mercat de treball, és molt més habitual que visquin sols, tenen un nivell cultural i lingüístic molt inferior, es desplacen molt menys (tant si ens referim a desplaçaments quotidians i de curt abast com de major durada), tenen xarxes de relacions menys àmplies, realitzen un oci més passiu i reclòs a casa seva... i així un llarg etcètera.

Finalment, cal tenir en compte que no és només que els vells de categories altes siguin més actius que els de categories baixes en tots els aspectes que hem ressenyat; és que, en molts casos el seu comportament és perfectament comparable al de la població no vella. Probablement, l'exemple més clar és justament una activitat que popularment és concebuda com a poc marcada per condicions socials i, en canvi, fortament llastrada per condicionants fisiològics: l'esport. Així, el percentatge de població vella de categories altes que practica esport resulta ser més elevat que no pas el percentatge de població no vella de categories baixes que el practica. En definitiva, caldrà concloure que l'edat no explica per si sola els trets socials característics de la vellesa; altres factors, com el grup social a què es pertany, resulten ser igualment importants.